

Redengevende omschrijving

Objectgegevens

Object	: Ensemble Schutterswei, voormalige gevangenis
straat en nummer	: Prins Bernhardlaan 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18 ,19, 20 en 21
postcode en plaats	: 1815 JG
gemeente	: Alkmaar
bescherming	: gemeentelijk monument
oorspronkelijke functie	: gevangeniscomplex
huidige functie	: hotel en woningen
architect	: J.F. Metzelaar (1818-1897)
bouwdatum	: 1884
architect uitbreiding	: W.C. Metzelaar (1848-1918)
bouwdatum	: 1889-1891
datum onderzoek	: 1998 MSP 2008 Gemeente Alkmaar 2014 Kerssens de Ruiter Onderzoek naar Herbestemming iov Gem. Alkmaar en RVOB
datum beschrijving	: 22 februari 2024
opgesteld door	: J. van der Kuur, gemeentelijk bouwhistoricus

Kadastrale aanduiding

Gemeente	: Alkmaar
Sectie	: E
Nummer	: 6558 (voormalige gevangenis) : 6554 en 6555 (voormalige ringmuur) : 6556 en 6557 (voormalige dienstwoningen)

Eigendomsregistratie

onttrekking gegevens	: kadaster
soort recht	: eigendom belast met recht van (mede)gebruik en/of (mede)bewoning
gerechtigden	: Hotel Schutterswei Vastgoed BV
straat en nummer	: Prins Bernhardlaan 16
postcode en plaats	: 1815 JG Alkmaar
gemeente	: Alkmaar

A- Beschrijving

Ruimtelijke context

De strafgevangenis stond na realisatie in 1884 ver buiten de Alkmaarse stadswallen. Het bevond zich bij het kruispunt van de Westerweg en voormalige Zuiderhoutlaan (de huidige Prins Bernhardlaan) in de Alkmaarderhout. De naburige Algemene Begraafplaats van J.D. Zocher, met een neoclassicistische poortgebouw en paviljoenwoningen, was in 1829-1830 aan de Westerweg gerealiseerd. Aan de achterzijde van de gevangenis was reeds rond 1740 de Joodse begraafplaats gesticht. In 1887 werd verderop aan de latere Prins Bernhardlaan de Rooms Katholieke begraafplaats Sint Barbara gebouwd. Andere justitionele gebouwen uit de negentiende eeuw in Alkmaar, het Huis van Bewaring en het Gerechtsgebouw, bevonden zich aan de Geestersingel, net buiten de stad. Deze zijn inmiddels gesloopt.

De Alkmaarderhout ligt op een strandwal en is vanaf ongeveer 1600 ontwikkeld toen bomen aangeplant werden voor een wandelplaats langs de huidige Kennemerstraatweg. Op de kaart van A. van Panders (1765) is het perceel van de latere gevangenis onderdeel van het park en wordt het aangeduid met 'De Kroft'. Een rechte laan doorkruist het perceel. Op een topografische kaart van eind 19e eeuw is deze laan nog aanwezig. Volgens de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels van de Kadastrale Minuut is het perceel in 1832 in eigendom van 'de stad Alkmaar' en is het in gebruik als 'bosch'.

Het terrein doet eind 19e eeuw dienst als exercitieplein van de schutterij en wordt in 1883 kosteloos bij gemeenteraadbesluit aangeboden aan het Rijk om er een gevangenis te realiseren. Voorwaarde was dat het afgestane terrein weer aan de gemeente Alkmaar moest worden overgedragen als het aan de bestemming zou worden onttrokken. Volgens de kadastrale hulpkaart van 1883 wordt het oorspronkelijke kavel gesplitst, waarna de gevangenis in 1884 wordt gerealiseerd. Een groot deel van het kavel is dan nog onbebouwd, met een voorgebouw aan de latere Prins Bernhardlaan en daarachter een cellenvleugel. Bij een uitbreiding in 1891 worden onder meer aan weerszijden van het voorgebouw dienstwoningen gebouwd en een extra cellenvleugel dwars achter de oudere cellenvleugel gerealiseerd. In 1960 wordt de openbare ruimte aan de voorzijde herverkaveld. Vermoedelijk dateert het huidige groene plantsoen, tussen de doorgaande Prins Bernhardlaan en de parallel-bestrating met parkeerplaatsen vlak voor het complex, uit deze periode.

De gevangenis is naar binnen gericht, waarbij de voorgevel van het voorgebouw sober representatief is vormgegeven. De oorspronkelijke ringmuur rond het complex volgde aan de zij- en achterkant de perceelsgrens, terwijl deze aan de voorzijde achter de dienstwoningen loopt. Het terrein direct achter de gevangenis is onbebouwd gebleven. Deze is enige tijd in gebruik geweest als sportveld voor gedetineerden. Achter dit open terrein bevindt zich de Israëliische begraafplaats.

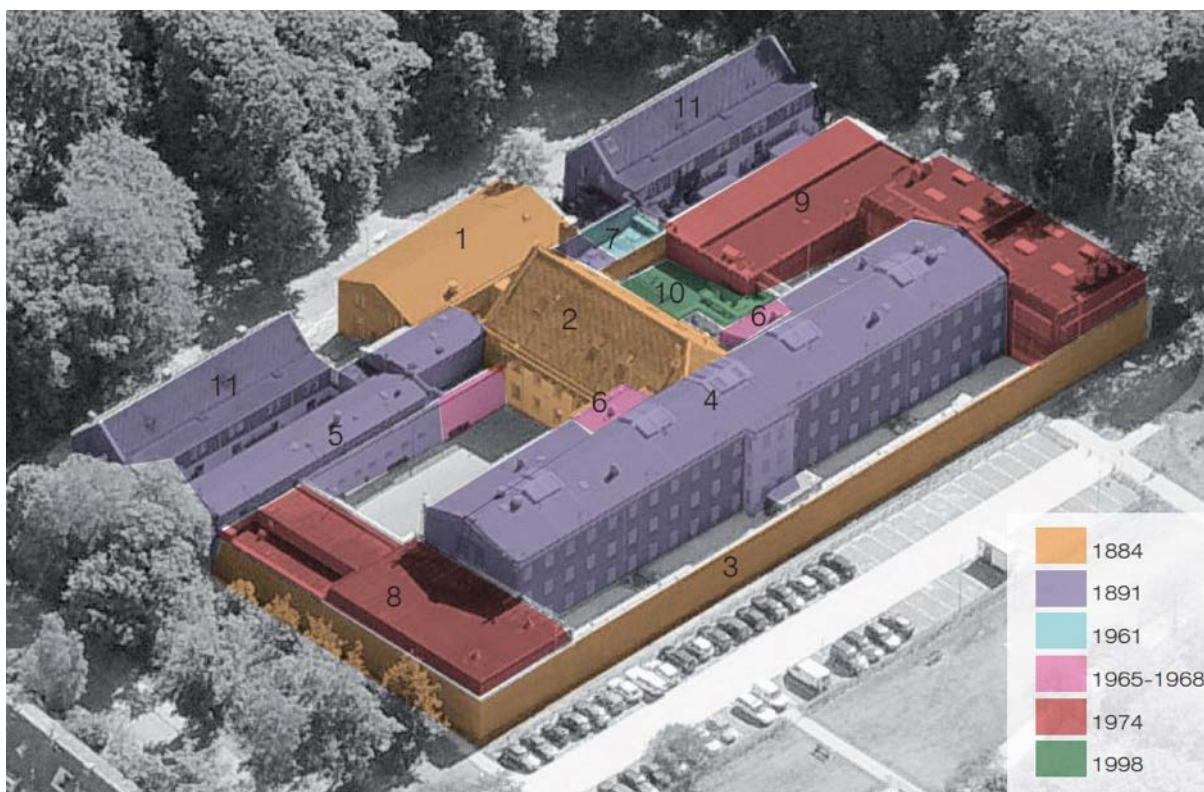
Gebouwtype en bouwgeschiedenis op hoofdlijnen

Strafgevangenis Schutterswei is in 1884 gebouwd naar ontwerp van 'Ingenieur Architect voor de gevangnissen en rechtsgebouwen' J.F. Metzelaar. De gevangenis is gebouwd als vleugelgevangenis: het type cellulaire gevangenis dat in de 19e eeuw naast de koepelgevangenis het meest gangbaar was. In een vleugelgevangenis worden één of meerdere vleugels met gangen waaraan de cellen liggen verbonden met een centraal gebouw, van waaruit de bewaking plaats vindt. Om de efficiëntie te verhogen werd in meer bouwlagen gebouwd. Centraal in de cellulaire gevangenis stond de individuele opsluiting.

De gevangenis is in 1886 in gebruik genomen. Het heette in de volksmond 'De Krocht', naar het stuk bos waar de gevangenis is gebouwd, en kreeg in 1958 de naam 'Schutterswei'.

Het huidige complex is in verschillende fasen gerealiseerd (kleuren verwijzen naar onderstaande afbeelding):

- 1884: oorspronkelijke vleugelgevangenis, met voorgebouw, cellenvleugel en (inmiddels deels gesloopte) ringmuur (oranje)
- 1891: uitbreiding met lange cellenvleugel, dienstenvleugel en dienstwoningen (paars)
- 1961: raad- en bezoekerskamers uit 1891 en uitgebreid in 1961 (lichtblauw)
- Eind 60-er jaren: toilet- en badgroepen aan dwars-cellenvleugel (roze)
- 1974: werkplaats, magazijn en 'remise' en de (inmiddels gesloopte) sportvleugel (rood)
- 1998: keukengebouw (groen)

Fasering van het complex voorafgaand aan de verbouwing tot hotel (Kerssens de Ruiter, 2014). De onderdelen 3 (ringmuur, grotendeels) en 8 (sportvleugel) zijn inmiddels verwijderd

- 1 – Voorgebouw
- 2 – Cellenvleugel uit 1884
- 3 – Ringmuur
- 4 – Cellenvleugel uit 1891
- 5 – Dienstenvleugel
- 6 – Toilet- en badgroepen
- 7 – Raad- en bezoekerskamers
- 8 – Sportvleugel
- 9 – Werkplaats, magazijn en remise
- 10 – Keukengebouw
- 11 – Dienstwoningen

De oorspronkelijke gevangenis uit 1884 bestond uit een voorgebouw, waarvan de voorgevel is opgetrokken in een sobere neoclassicistische stijl die gebruikelijk was bij overheidsgebouwen in die tijd. In dit gebouw bevonden zich kantoren en links naast de entree een directeurswoning over twee bouwlagen. Hierachter lag een cellenvleugel van twee lagen met 27 cellen en 3 lokalen, voorzien van een zolder onder een zadeldak. Naast het T-vormige complex bevond zich een (inmiddels verdwenen) vrijstaande waaiervormige luchtplaats. In het ontwerp van J.F. Metzelaar was al een latere uitbreiding voorzien.

In 1891 werd de gevangenis uitgebreid met een tweede cellenvleugel met 106 cellen, dwars geplaatst achter de bestaande cellenvleugel uit 1884, met aan de eindgevels twee halfronde (eveneens inmiddels verdwenen) luchtplaatsen. Het ontwerp van de uitbreiding is van W.C. Metzelaar, zoon van J.F. Metzelaar. Tegelijk met de gevangenisuitbreiding in 1891 bouwde W.C. Metzelaar de twee blokken van elk vijf dienstwoningen aan weerszijden van het voorgebouw. Ook werd toen een dienstenvleugel direct achter het noordelijke woningenblok gerealiseerd. Deze werd later verbouwd ten behoeve van strafcellen. De kerkzaal op de zolder van de oudste cellenvleugel dateert uit 1904 en werd vergroot in 1950. Momenteel bevinden zich hier kantoren.

In 1920 is een magazijn bijgebouwd, dat in 1998 is vervangen door nieuwbouw voor de keuken. Tussen 1968 en 1975 is ingrijpend verbouwd. Er werden lucht- en strafcellen gerealiseerd in de dienstenvleugel. De cellen werden gefaseerd voorzien van nieuwe, grotere vensters. Ook werden tegen de dwarsvleugel toilet- en wasgroepen gebouwd. In 1973 is de portiersloge uitgebreid en is het elektronische beveiligingssysteem in werking getreden. De houten entreedeeuren in het voorgebouw, met helder glazen bovenlicht met tralies, zijn

toen vervangen door een glazen deurpui met rolluik. Later is de entree opnieuw vervangen. De directeurswoning werd in zijn geheel verbouwd tot kantoorruimte en de voormalige entree in de linkerzijgevel van het voorgebouw werd dichtgemetseld. De tuin van de directeurswoning werd toegevoegd aan de voormalige adjunct directeurswoning (nr. 14). In 1974 vond een grote uitbreiding plaats: de bouw van de sportvleugel, de werkplaats met magazijn en 'de remise', waar de gevangenen werden ontvangen en ingeschreven. In de jaren 80 en 90 van de 20e eeuw volgden enkele interne verbouwingen. In 2012 sloot de gevangenis haar deuren, waarna het in 2019/2020 is verbouwd tot hotel.

Architectonische verschijningsvorm

Gevangenis

Het samengestelde bouwvolume heeft in hoofdlijn een H-vormige plattegrond en bestaat uit verschillende onderdelen. Het voorgebouw (uit 1884) en de flankerende blokken met dienstwoningen (uit 1891) tellen elk twee bouwlagen onder zadeldaken waarvan de noklijnen evenwijdig aan de Prins Bernhardlaan liggen. Achter het voorgebouw bevindt zich de oude cellenvleugel (uit 1884) van twee bouwlagen onder een zadeldak waarvan de noklijn loodrecht op het voorgebouw staat. De lange cellenvleugel (uit 1891), die evenwijdig aan het voorgebouw ligt, telt drie bouwlagen onder een zadeldak. De gevels zijn opgetrokken in roodbruine baksteen, in het voorgebouw en de dienstwoningen zijn de strekken boven de gevelopeningen uitgevoerd met gele baksteen. De zadeldaken van de dienstwoningen en de cellenvleugel uit 1884 zijn gedekt met gesmoorde Hollandse pannen. De daken van het voorgebouw en de bouwdelen uit 1891 hebben inmiddels een bitumen dakbedekking, net als de platte daken van de gebouwen uit de 20e eeuw. De grotendeels natuurstenen goten van de cellenvleugels rusten op natuurstenen consoles.

Het voorgebouw heeft een symmetrisch opgetrokken neoclassicistische voorgevel. De gevel telt vijf vensterassen, waarvan de middelste drie in een risaliet. In het midden van de gevel bevindt zich de entreepartij in een zandstenen omlijsting van pilasters en een iets uitkragend fronton op consoles. Op de kapitelen is het jaartal 1884 in hoogrelief uitgehakt. Boven de entree is een zandstenen gevelplaat met in vergulde letters de naam 'Schutterswei' aangebracht.

Op de begane grond zijn de voor- en zijgevels voorzien van grote niet oorspronkelijke recht-gesloten vensters, inmiddels zonder tralies. De tralieplaatsen zijn nog aanwezig in de lekdorpels. Op de verdieping bevinden zich moderne kleine gekoppelde vensterpartijen met tralies. De linkerzijgevel op de begane grond is voorzien van dezelfde ramen als in de voorgevel. De rechterzijgevel heeft links ook een dergelijk raam, maar het raam rechts wordt beveiligd door tralies en wordt ontlast door een gele verblendstenen segmentboog. Ook de overige ramen worden ontlast door gele verblendstenen strekken.

De kroonlijst aan de voorzijde gaat over in de windveren van de beide puntgevels aan de zijgevels. Op beide gevelhoeken bevinden zich de oorspronkelijke gietijzeren gaslantaarns op een met florale ornamenten uitgevoerde arm. Deze zijn nu omgebouwd tot elektrische lantaarns met vernieuwde koperen kappen. De voormalige directeurswoning van twee bouwlagen, links van de hoofdentree, gaf direct toegang tot de gevangenis. De entree van de woning was in de zijgevel en aan deze zijde lag ook de tuin die bij de directeurswoning behoorde.

De constructie van het voorgebouw, met gemetselde dragende wanden en een houten kap, is in hoofdopzet behouden. De spanten van de houten kap en de vloerbalken zijn voorzien van geprofileerde houten sloffen, die er met ijzeren beugels aan zijn verbonden. Vanwege grote verbouwingen is het oorspronkelijke interieur van het voorgebouw niet meer als zodanig herkenbaar.

De gemetselde gevels van de cellenvleugels bevatten regelmatig geplaatste celvensters, die na de bouwtijd aan de onderzijde verlengd zijn. De getoogde strekken boven de vensters zijn behouden, waarbij de strekken van de vleugel uit 1884 zijn uitgevoerd met gele baksteen. De ramen in de celblokken zijn bij de verbouwing tot hotel vervangen in kunststof. Hierbij is ook de roedenverdeling gewijzigd: de ruitjes zijn nu groter. In de eindgevels van de lange cellenvleugel uit 1891 waren grote, twee verdieping hoge, samengestelde vensterpartijen onder segmentbogen aangebracht. Vanwege de latere aanbouwen in 1974 resteren hier slechts delen van, waarbij tijdens de verbouwing tot hotel een nieuw groot venster is toegevoegd.

De constructie van de oudste cellenvleugel, met gemetselde wanden en stalen dakspanten, is grotendeels behouden. Dit geldt ook voor de constructie van de dwarsvleugel uit 1891, met gemetselde wanden en een (waarschijnlijk ijzeren) dakconstructie boven troggewelven. In het dak zijn vier lichtstraten aangebracht.

Achter het rechter woningblok bevindt zich een dienstenvleugel uit 1891, waar later strafcellen in zijn aangebracht. In de noordgevel van deze vleugel (richting de dienstwoningen) zijn de oorspronkelijke getoogde celvensters met gietijzeren vensters bewaard zijn gebleven. Deze vensters hebben een strek en zijn voorzien van tralies en een in ijzer uitgevoerde waterdorpel waarin een ventilatiesysteem is aangebracht.

De bouwmassa's en constructies van 1884 en 1891 zijn grotendeels behouden en nog herkenbaar. Ook de oorspronkelijke gevels uit deze periode zijn afleesbaar, al zijn de meeste vensters later vervangen. Van het interieur van het oorspronkelijke deel uit 1884 zijn getoogde plafonds van de voormalige cellen behouden. Waarschijnlijk horen de hardstenen vloertegels op de begane grond van deze cellenvleugel ook tot de oorspronkelijke bouw.

Inwendig is de oorspronkelijke indeling van de lange cellenvleugel uit 1891 grotendeels bewaard gebleven met een centrale middengang over de totale lengte van de vleugel en aan weerszijden de cellen. De cellen op de verdiepingen zijn toegankelijk via galerijen met natuurstenen vloerplaten die te bereiken zijn middels vier open trappenhuisen met gietijzeren trappen. De deuren van de cellen (hoewel van latere datum) refereren hier duidelijk aan de oorspronkelijke functie. De lichtstraten in het dak zijn voorzien van ijzeren tralies.

In de dienstenvleugel direct achter de dienstwoningen zijn oudere celdeuren bewaard gebleven, evenals de oorspronkelijke gietijzeren ramen uit de bouwtijd die zijn voorzien van een ingenieus ventilatiesysteem.

De sportvleugel uit 1974 is verwijderd bij de realisering van het hotel. Van de oorspronkelijke ringmuur resteert nog een deel, maar aan de achterzijde van het complex en ter plaatse van de voormalige sportvleugel is deze verwijderd. Het restant van de ringmuur achter de dienstwoningen is gemetseld in kruisverband en heeft een betonnen bovenrand. Ook langs de remise en het magazijn uit 1974 is een deel van de ringmuur nog aanwezig. Deze is hier echter in halfsteensverband gemetseld. Mogelijk is de ringmuur hier tegelijk met de vleugel in 1974 vernieuwd.

De 20^e-eeuwse bouwdelen hebben geen cultuurhistorisch waardevolle gevels, constructies en interieurelementen of-afwerkingen, op de bergplaats van dienstwapens in de remise na. In deze 'sluis' werden de nieuwe gevangenen het gebouw ingebracht en vuurwapens werden geweerd in het complex.

Dienstwoningen

De dienstwoningen behoren bij de gevangenis en zijn beeldbepalend gelegen als vleugels aan weerszijden van het voorgebouw. De twee blokken van ieder vijf woonhuizen zijn in 1891 door architect W.C. Metzelaar ontworpen.

De panden zijn oorspronkelijk opgetrokken onder een zadeldak met een verlengd doorgetrokken achterschild. De keukens aan de achterzijde van de woningen, met toegevoegd toilet, zijn later uitgebouwd. Alleen nummer 14, het grotere huis van de adjunct-directeur, had vanaf de bouwtijd een uitgebouwde keuken. Achter alle huizen bevonden zich op de achterplaats een schuurtje en een kolenhok.

De panden zijn meermaals gerenoveerd door de Rijksgebouwendienst. In 1949 zijn bij de panden van het rechter blok (nummers 17 t/m 21) de verdiepingen aan de achterzijden uitgebouwd en voorzien van een plat dak. In het linker blok (nummers 10 t/m 14) waren drie panden al voorzien van dakkapellen en werden de woningen 11 en 12 met een verdieping opgehoogd als juist beschreven. In 1963 zijn de dakkapellen van de panden 10-13-14 alsnog op gelijke wijze aangepast. In dat jaar zijn verder in alle woningen nieuwe keukens, douches en toiletten geplaatst. In 1980 worden de woonhuizen wederom gemoderniseerd en gerenoveerd. Toen is ook de achterom gemaakt langs de achtertuinten.

De schuifvensters zijn enkele jaren geleden hersteld en voorzien van voorzetramen. De opgeklampte houten voordeuren zijn nieuw nagemaakt met een verticale beplanking, maar zonder judasraampje. Bij de meeste woningen is het koperen deurroostertje los teruggezet en bij nr. 14 is een niet draaiend glasraampje geplaatst.

De panden zijn niet van binnen bekeken. Elke woning had oorspronkelijk twee schoorstenen en kolenkachels. In het interieur waren in de voorkamer een zwarte en in de achterkamer een roodbruin gemarmerde schoorsteenmantel aanwezig. De voor- en achterkamers werden gescheiden door glas-in-lood-deuren, alle inmiddels verdwenen. Alle kamers waren voorzien van paneeldeuren.

De dienstwoningen (nummers 10 t/m 14 en 17 t/m 21) zijn op een nagenoeg L-vormig grondplan over twee bouwlagen opgetrokken in rode licht gezande machinale waalsteen in kruisverband met een snijvoeg, onder een over het woningblok doorlopend vlak hellend zadeldak. De dakvlakken zijn belegd met gesmoorde pannen.

De voorgevel (NO) wordt beëindigd door een schuin neerwaarts geplaatst geschoord en licht gesneden goot-overstek. De kopgevels bezitten vlakke windveren waar overheen, ter hoogte van de zolderbalken, schietankers zijn geplaatst. Woningblok 17-21 is voorzien van drie met rode machinale steen gemetselde schoorstenen: twee gezamenlijke op woningscheidende wanden en een enkele bij de buitenste kopgevel. Bij woningblok 10-14 was dit gespiegeld, maar zijn de gezamenlijke schoorstenen inmiddels verwijderd. Per woning is aan de voorzijde, boven in het dakvlak, een recent dakraam geplaatst.

De gevels zijn gemetseld in kruisverband. Ter hoogte van de lekdorpels op de begane grond wordt middels donkergrijze voegen een donkerder rode gevelband gesuggereerd. Direct onder de lekdorpels op de verdieping en onder het dakoverstek bevinden zich doorlopende gevelbanden uitgevoerd in eenvoudige tandlijst, met terugliggende baksteenkoppen. Ter hoogte van de verdiepingvloeren zijn schietankers aangebracht.

Elk woningblok bestaat uit vijf dienstwoningen. De twee woningen aan weerszijde van het voorgebouw van de gevangenis hebben een voordeur in een aanbouw aan de kopgevel, de andere woningen hebben de voordeur in de voorgevel. Deze houten voordeuren met 2-ruits bovenlichten met getoogde bovendorpel zijn opgebouwd uit verticale houten delen met twee grote gietijzeren staartgehengen. De vensters zijn voorzien van een natuurstenen waterslag.

De gevelindeling van de panden is nagenoeg gelijk. De panden met de voordeur in de voorgevel zijn gespiegeld gebouwd met een voordeur die geflankeerd wordt door een 12-ruits schuifvenster met getoogde bovendorpel. De ramen zijn recent en voorzien een ventilatierooster aan de bovenzijde. De begane grond-vensters en voordeuren worden ontlast door een hanenkam.

Op de verdieping bevindt zich boven de deuren een klein rechthoekig 4-ruits draairaam en boven de schuifvensters een stolpraam met 2 maal 4 ruiten. Opvallend zijn de lage bovenlichten boven de verdiepingvensters. Bij de twee woningen direct aan weerszijde van het voorgebouw zijn alleen het genoemde schuifraam en hierboven het stolpraam met lage bovenlichten aangebracht. Direct boven de verdiepingvensters begint de kap.

De woningen nummer 14 en 17 bezitten een entree in een terugliggende aanbouw met lessenaardak aan de kopgevel. In de kopgevel van nummer 14 bevindt zich op de begane grond dezelfde 12-ruits schuifvenster als eerder beschreven en op de verdieping links een 4-ruits en rechts een 6-ruits rechthoekig draairaam. De verdiepingvensters hebben een eenvoudiger waterslag dan in de voorgevel en hebben, net als het schuifvenster op de begane grond, een hanenkam. De tandlijst op de verdieping van de voorgevel wordt in de kopgevel doorgezet. De eenlaags uitgebouwde wc en de berging worden beëindigd door boeiboorden en gedekt door een plat dak. Langs de erfafscheiding van nummer 14 is een lage tuinmuur van rode baksteen gemetseld, gedekt door een ezelsrug.

Bij nummer 17 bevindt zich in de kopgevel op de begane grond een schuifvenster en op de verdieping een rechthoekig 6-ruits draairaam. De tandlijst op de verdieping van de voorgevel wordt ook hier in de kopgevel doorgezet. Tussen nummer 17 en het voorgebouw is een (niet oorspronkelijke) fietsenstalling gerealiseerd. De kopgevels van de buitenste hoekpanden (nummers 10 en 21) zijn op de begane grond voorzien van twee 8-ruits schuifvensters met roeden tussen het dubbele glas. De waterslagen zijn van natuursteen en de vensters worden beëindigd door een hanenkam. De tandlijst op de verdieping van de voorgevel wordt in de kopgevel doorgezet tot aan de achtergevel. Nummer 10 heeft een kleine tuin met een houten erfafscheiding en nummer 21 heeft aansluitend op de zijgevel een gemetselde tuinmuur langs een wandelpad.

De achterzijden van alle panden zijn voorzien van een schuin dakschild met gesmoorde pannen en een hoge uitbouw van twee lagen onder een plat dak. De gevel wordt beëindigd met een dakoverstek. Op de begane grond bevindt zich een keukendeur en een 12-ruits schuifvenster als eerder beschreven, onder een hanenkam. Op de verdiepingen bevinden zich recente gekoppelde openslaande stolpramen, gedekt door een bovenlicht.

Cultuurhistorische context

De oorspronkelijke strafgevangenis is ontworpen door J.F. Metzelaar, die ingenieur-architect voor de Afdeling Gevangenis en Rechtsgebouwen van het Ministerie van Justitie was. De nieuwe gevangenis was identiek aan die in Zutphen. Bij Koninklijk Besluit van 24 november 1885 no. 19 werd het aangewezen tot Cellulaire Gevangenis en tot hulp-Huis van Bewaring. W.C. Metzelaar, zoon van J.F. Metzelaar, was vanaf 1883 in dienst bij zijn vader en volgde hem in 1886 op. Vader en zoon ontwierpen naast strafgevangenis en huizen van bewaring ook de rijksinrichting in Veenhuizen en 27 kantongerechten, waaronder die van Alkmaar.

De ontwerpen van J.F. Metzelaar waren minder sober dan die van zijn zoon. Er is een verschil te zien in de representatieve entreegebouwen die het complex benadrukken als overheidsgebouw en de sobere en gesloten cellenvleugels. Zoon W.C. paste minder ornamenten toe in de architectuur en paste administratieruimtes en kerkzalen vaak toe in bestaande (ingangs)vleugels in plaats van aparte gebouwen. Zo werd in 1904 de kerkzaal op de zolder van de oorspronkelijke celvleugel van Schutterswei gerealiseerd. De opzet van een gevangeniscomplex met directeurswoningen aan weerszijden van de ingang en vaak ook personeelwoningen net buiten de ommuring pasten de Metzelaars vaak toe.

Strafgevangenis Schutterswei heeft van oorsprong een cellulaire opzet. De gevangenis weerspiegelt de strafopvatting die de uitkomst was van een jarenlange discussie over het nut van afgezonderde opsluiting. Deze discussie ging tussen voorstanders van respectievelijk collectieve en cellulaire (afzonderlijke) gevangenschap en vond zijn neerslag in het Wetboek van Strafrecht in 1881. Cellulaire gevangenschap zou de voorkeur krijgen. Al in de achttiende eeuw rees veel verzet tegen de voorbeeldstellende lijfstraf en in de negentiende eeuw maakte dit principe plaats voor het uitgangspunt dat misdadigers alleen tot inkeer konden komen door algehele afzondering. Het gehele gevangenisregime was erop gericht om onderlinge contacten tussen de gevangenen tot een minimum te beperken. Probeerden zij toch contact met elkaar te maken, dan konden zij voor een periode gevangengezet worden in een van de strafcellen op de begane grond. De afzondering begon al bij het gevangentransport met busjes die met cabines voor elke gevangene waren uitgerust. Op de weg naar de cellen kregen de gevangenen maskers op: de celkap. Dit is een soort bivakmuts en diende ervoor dat de gedetineerde buiten zijn cel voor andere gedetineerde onherkenbaar was. Ook de kerkzaal, in 1904 gerealiseerd op de zolder van de oorspronkelijke cellenvleugel, kende oorspronkelijk een cellulaire opstelling, waarbij de gevangenen elk in zijn eigen cabine door een afsluiting van gaas aan de dienst konden deelnemen. Vanuit deze strafopvatting is ook de oorspronkelijke indeling van de aparte luchtkooien te verklaren.

Er waren eind 19e eeuw twee typen gevangenis te onderscheiden: de strafgevangenis of huis van bewaring met een radiale opzet met cellenvleugels en de ronde koepelgevangenis. Van de laatste zijn er slechts drie gebouwd: in Haarlem, Arnhem en Breda. In Amsterdam was halverwege de 19e eeuw aan het Kleine Gartmanplantsoen een gevangenis met een vroege radiale opzet gerealiseerd door I. Warnsinck, de voorganger van J.F. Metzelaar. De drie vleugels waren drie lagen hoog en kwamen bijeen bij een centrale halfcirkelvormige hal. De kleinere gevangenis in Alkmaar was voorzien van één vleugel van twee lagen onder een hoog zadeldak, direct achter het voorgebouw aan de latere Prins Bernhardlaan. W.C. Metzelaar ontwierp in 1891 een lange dwarsvleugel achter de oorspronkelijke cellenvleugel van zijn vader uit 1884. De gevangenen konden worden geobserveerd vanuit een ruimte centraal tussen de cellenvleugels, dat zich op het kruispunt van de lange dwarsvleugel uit 1891 en de cellenvleugel uit 1884 bevond.

Het grote voorbeeld voor de opzet van de strafgevangenis in Nederland was de gevangenis van Pentonville (1842) in London, die op zijn beurt weer teruggaat op de Eastern Penitentiary van John Haviland uit Pennsylvania. Dit was de eerste gevangenis met radiaal uitwaaiende cellenblokken en een centraal gelegen observatorium. Vanuit het observatorium zouden de gevangenen dag en nacht onder toezicht staan. Daartoe waren in Amerika de cellen alleen met tralies afgesloten. In Nederland eindigde het toezicht bij de celdeur, omdat deze gesloten waren. In Nederland was het toezicht daarmee niet volledig. Voor het organiseren van een beter toezicht is in Nederland wel geëxperimenteerd met de koepelgevangenis, waarvan er uiteindelijk drie gebouwd werden. Een andere reden voor de voorkeur voor een opzet met radiaal geplaatste vleugels was het belang dat werd gehecht aan hygiëne met daglicht in alle cellen (denk aan de ventilatieuilijkes) en discipline. Veel aanpassingen aan het

complex in de tweede helft van de 20^e eeuw kwamen voort uit het streven om meer gemeenschappelijke activiteiten te organiseren en de verschillende vleugels tot afzonderlijke afdelingen om te vormen.

I. Warnsinck en A.C. Pierson waren op hun reizen naar het buitenland in aanraking gekomen met de radiale opzet van een cellulaire gevangenis. Zij waren de voorgangers van de beide Metzelaars maar waren niet in dienst van het Ministerie van Justitie, maar als zelfstandig architect actief. Warnsincks ontwerp voor het Huis van Bewaring aan het Kleine Gartmanplantsoen uit 1850 was de eerste gevangenis in Nederland die volgens de opvattingen van cellulaire opsluiting werd gebouwd, nog voordat het beleid en de strafmaat zijn beslag zouden krijgen in de wet. In de jaren negentig van de 20ste eeuw is dit complex deels gesloopt en door Pieter Zaanen verbouwd tot een complex van woningen, winkels en horecavestigingen. De radiale opzet is nog herkenbaar en ook de koepel is nog aanwezig. De voormalige strafgevangenis is niet het enige gevangeniscomplex in Nederland waarvan het interieur bewaard is gebleven. Ook bij het Huis van Bewaring in Rotterdam, ontworpen door A.C. Pierson uit 1872 en de door J.F. Metzelaar ontworpen gevangenis aan het Blokhuisplein in Leeuwarden uit 1870-1877 is nog veel uit de bouwtijd van de complexen bewaard gebleven.

B – Waardestelling

Contextuele waardestelling

Stedenbouwkundige en ensemblewaarde

Samen met de dienstwoningen vormt het voorgebouw een symmetrische en statige gevelwand aan het plantsoen van de Prins Bernhardlaan. Het gevangenis-ensemble is opgenomen in de padenstructuur van de Alkmaarderhout en ligt in het rijksbeschermd stadsgezicht van het Westerhoutkwartier. De beeldbepalende ligging aan het groene plantsoen aan de Prins Bernhardlaan benadrukt tevens de bijzondere stedenbouwkundige waarde van 'Schutterswei'.

De gelaagdheid van het gegroeide complex is herkenbaar. Naast twee 19^e-eeuwse bouwfases zijn in de 20^e eeuw verschillende bouwelementen toegevoegd, vervangen en sommige ook weer afgebroken. Hierbij is de 19^e-eeuwse hoofdstructuur van de gevangenis behouden gebleven.

Door de ingreep van het weghalen van de ringmuur en de sporthal uit 1974 aan de west- en zuidzijde opent zich hier het voorheen gesloten complex.

Cultuurhistorische waarde

De gevangenis geeft uiting aan de positie die Alkmaar als vooraanstaande provinciestad in de negentiende innam voor het plaatsen van belangrijke justitionele gebouwen. Slechts in twaalf steden zijn in de negentiende eeuw strafgevangnissen van dit kaliber gerealiseerd.

Het ensemble van gevangenis met dienstwoningen is een fraai voorbeeld van 19^e-eeuwse justitionele architectuur. Het complex met cellenvleugels representeert de opvattingen over detentie in die tijd in Nederland. In de loop van de 20^e eeuw is het complex vergroot.

In 2012 verloor het complex haar functie als gevangenis, waarna het in het in 2020 werd geopend als hotel. In de dienstwoningen wonen nog voormalige werknemers van de gevangenis.

Architectonische en bouwhistorische waarde

De gevangenis is samen met de dienstwoningen een bijzonder voorbeeld van het oeuvre van 'Ingenieur Architect voor de gevangnissen en rechtsgebouwen' J.F. Metzelaar en zijn opvolger en zoon W.C. Metzelaar. De 19^e-eeuwse hoofdstructuur van de voormalige vleugelgevangenis is behouden gebleven, samen met bouwkundige elementen als gevangenisdeuren en gietijzeren ramen.

Ook de dienstwoningen met karakteristieke voorgevels zijn gebouwd volgens de eind 19^e-eeuwse bouwtraditie, maar zijn in de loop van de 20^e eeuw regelmatig aangepast en gemoderniseerd. De waarde van de woningen zit vooral in de samenhang van de woningen in de twee blokken, aan weerszijden van het voorgebouw van de gevangenis.

Gaafheid en herkenbaarheid

Het ensemble van de voormalige gevangenis is als zodanig te herkennen. De oorspronkelijke 19^e-eeuwse bouwmassa en gevelopzet van de oudste bouwdelen van de gevangenis zijn grotendeels behouden. Het gaat om het voorgebouw en de achterliggende cellenvleugel uit 1884 en de uitbreiding van het complex in 1891, met de dwars-cellenvleugel en dienstenvleugel. Behalve in de dienstenvleugel zijn de meeste oorspronkelijke vensters aangepast of vervangen. De in hoofdpzetzet behouden dienstwoningen dateren ook van 1891.

Van een grote uitbreiding uit 1974 is de sportaccommodatie aan de westzijde van het complex inmiddels verwijderd. De bouwdelen aan de oostzijde uit dit jaar, met de werkplaats, magazijn en de remise (sluis waar de gevangenen de gevangenis in worden gebracht), zijn behouden. Het volume met de keuken uit 1998 is ook behouden. Van het gevangenis-interieur resteren natuurstenen vloertegels, getoogde plafonds van de oudste cellen uit 1884, de cellen, trappen en balustrades van de lange cellenvleugel uit 1891 en een oude celdeur en gietijzeren vensters in de dienstenvleugel uit 1891.

De twee blokken met dienstwoningen aan weerszijde van het voorgebouw van de gevangenis zijn onlosmakelijk onderdeel van het gevangeniscomplex. Beide blokken zijn herkenbaar als cluster van vijf woningen. Wel is er inmiddels veel gemoderniseerd, vooral aan de achterzijden. De opgeklampte voordeuren zijn vernieuwd, waarbij de deurroosters van de voormalige judasraampjes zijn hergebruikt.

Zeldzaamheid

De gevangenis uit 1884 met de uitbreiding ervan uit 1891 is het enige overgebleven justitionele gebouw uit de negentiende eeuw in Alkmaar. Het gerechtsgebouw van W.C. Metzelaar uit 1891 is rond 1960 grotendeels gesloopt en het Huis van Bewaring uit 1894 van dezelfde architect is rond 2000 verdwenen.

Vader en zoon Metzelaar waren na elkaar 'Ingenieur Architect voor de gevangnissen en rechtsgebouwen' bij het Ministerie van Justitie. In deze functie waren zij van 1870 tot 1914 betrokken bij vrijwel alle nieuwe gebouwen van het ministerie. Het oorspronkelijke deel van de Alkmaarse gevangenis uit 1884 behoorde tot de kleinste gevangnissen die de Metzelaars hebben gebouwd. Met 27 cellen is deze even klein als de inmiddels grotendeels gesloopte gevangenis van Zutphen. Van dit kleine type gevangnissen is er elders geen exemplaar overgebleven. De dienstwoningen zijn een vroege vorm van seriematige woningbouw in Alkmaar.

Interne waardestelling

Bouwmassa en structuur

Het oorspronkelijke gevangeniscomplex 'Schutterswei' uit 1884 met de uitbreiding uit 1891 kan beoordeeld worden als een ensemble bestaande uit een gevangenis met cellenvleugels, en aan weerszijden van het voorgebouw gelegen dienstwoningen. Latere 20^e-eeuwse bouwdelen van het complex voegden zich binnen deze 19^e-eeuwse structuur. Van deze latere bouwdelen resteren onder meer de bedrijfsruimten van de werkplaats met magazijn, de remise (beide uit 1974) en de keuken (uit 1998). Ook de aan de dwarsvleugel toegevoegde toilet- en badruimten (rond 1970) zijn in hoofdpzetzet behouden.

De oorspronkelijke hoofdstructuur van de gevangenis met de voorgevel aan de Prins Bernhardlaan is in hoofdpzetzet gaaf bewaard gebleven. De bouwmassa van de 19^e eeuwse gevangenis, met voorgebouw, cellenvleugels, dienstenvleugel en dienstwoningen, heeft een hoge monumentwaarde, terwijl de bouwmassa's van de latere bouwdelen een indifferente monumentwaarde hebben.

Gevels en constructies

De oorspronkelijke gevels en constructies van de 19^e-eeuwse bouwdelen zijn in hoofdpzetzet behouden. De meeste vensters van de cellenvleugels zijn in de 20^e eeuw naar beneden verlengd en bij de transformatie naar het hotel vervangen binnen de bestaande gevelopeningen. In de voormalige dienstenvleugel zijn de gietijzeren vensters uit 1891 in de gevel richting de dienstwoningen behouden. De oorspronkelijke ringmuur is bij de realisering van het hotel in 2019-2020 aan de achterzijde van het complex grotendeels verwijderd. De gevels en constructies van de 19^e-eeuwse bouwdelen hebben een hoge monumentwaarde, terwijl de 20^e-eeuwse bouwdelen gevels en constructies hebben met een indifferente monumentwaarde.

Interieur

Van het 19e-eeuwse interieur resteren getoogde plafonds van de cellenvleugel uit 1884, evenals hardstenen vloertegels op de begane grond. Van de uitbreiding uit 1891 zijn de cellenstructuur, gietijzeren trappen en galerijen van de cellenvleugel behouden, evenals de cellenstructuur en een oude celdeur in de dienstenvleugel uit 1891. Deze hebben een hoge monumentwaarde. Elementen die recenter zijn maar sterk refereren aan de voormalige gevangenis, zoals de celdeuren in de cellenvleugels, hebben een positieve monumentwaarde. De oorspronkelijke indeling van het voorgebouw en de achterliggende cellenvleugel (beide uit 1884) is vanwege veel doorbraken ten behoeve van het hotel niet meer goed afleesbaar.

De interieurs van de 20e-eeuwse bouwdelen bevatten geen afwerkingen of elementen met een hoge monumentwaarde, op de bergplaats van dienstwapens in de remise na.

Bronnen en literatuur

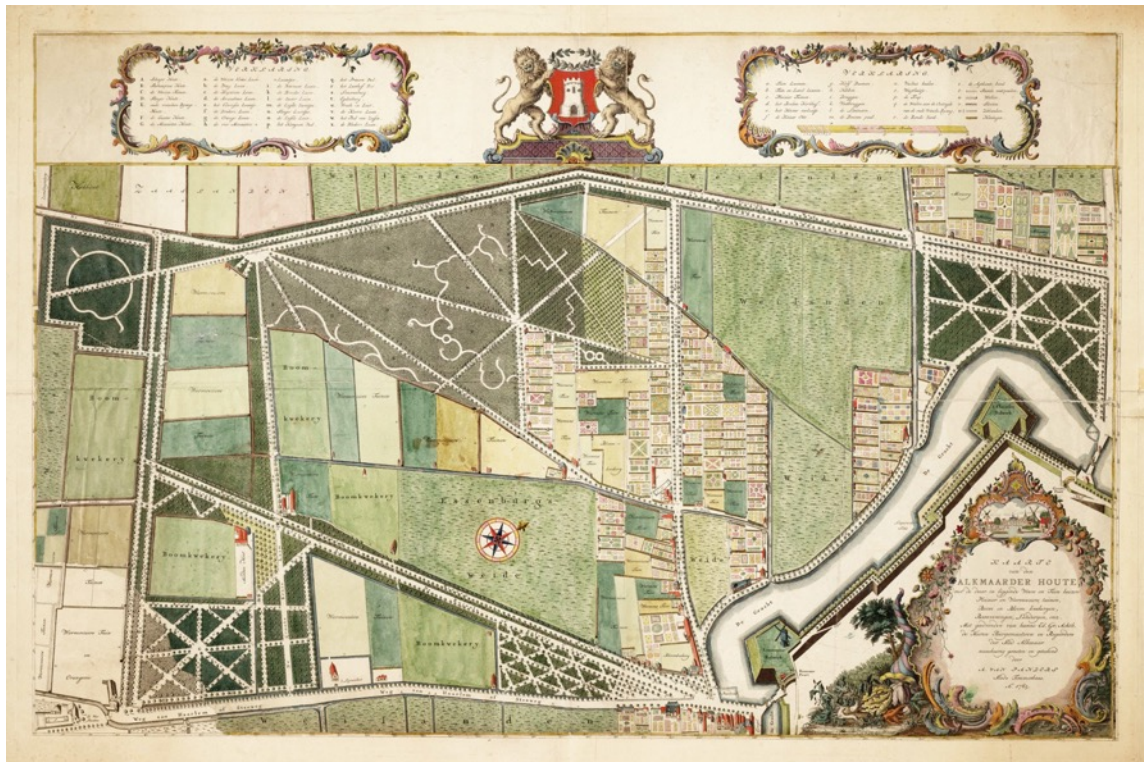
- Boey, C.M e.a. (red), *O, o, wat zijn we blij, 100 jaar onvrij*, Alkmaar, 1984
 - Bouwdossier, Gemeente Alkmaar, geraadpleegd in 2023
 - Kadasterviewer Kadaster, geraadpleegd in 2023
 - Kerssens de Ruiter Architecten, *Rapportage Schutterswei- Onderzoek naar herbestemming*, 2014
 - Van der Werf, J (Gemeente Amsterdam), *Beschrijving Huis van Bewaring (voorheen:strafgevangenis) en bewaarderswoningen*, Amsterdam, 2014
 - Website Regionaal Archief Alkmaar (www.regionaalarchiefalkmaar.nl), geraadpleegd in 2023
-

Bijlagen / afbeeldingen

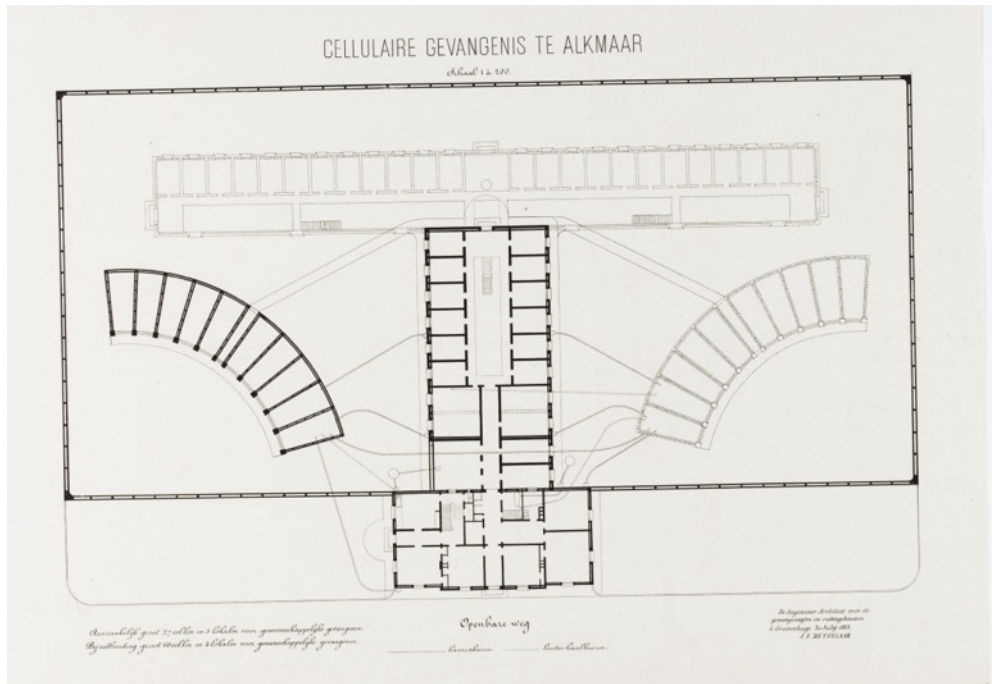
- Kadastrale kaart
- Ontwikkeling kavel
- Fasering
- Bouwtekeningen
- Foto's

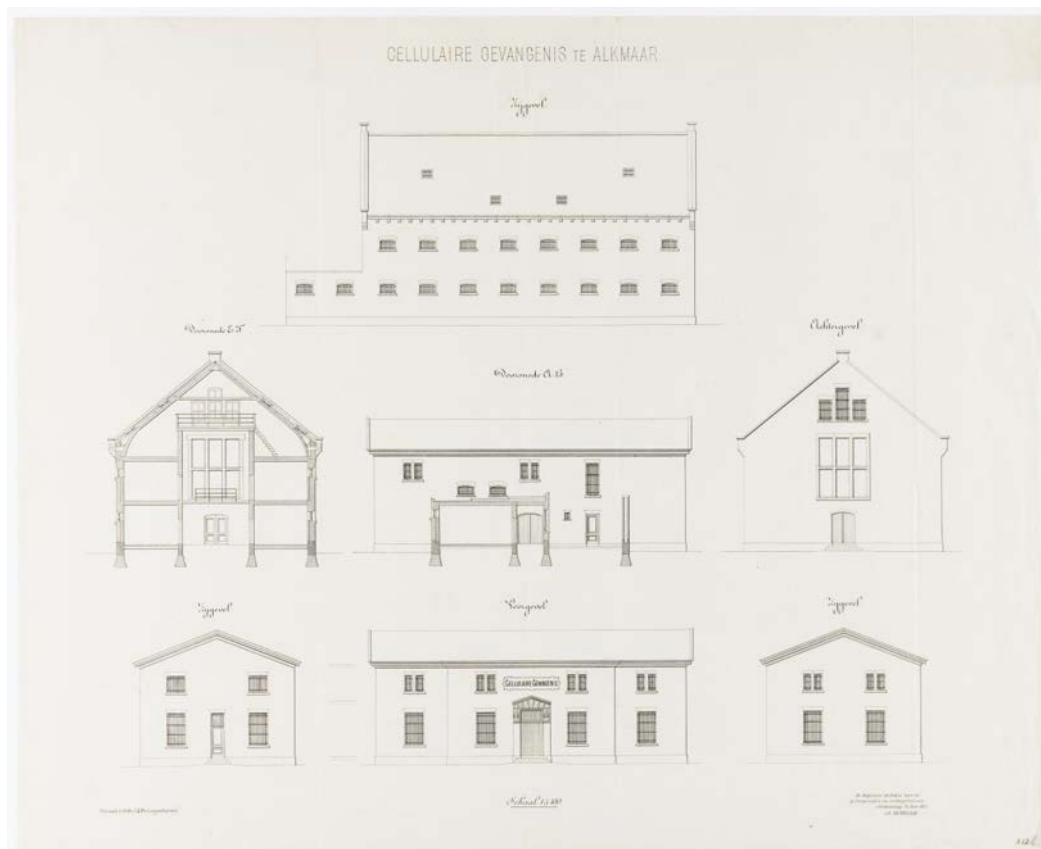
Kadastrale kaart voormalige gevangenis (geel, E.6558), voormalige ringmuur (groen, E.6554 en E.6555 en dienstwoningen (blauw, E.6556 en E.6557) (Kadaster, bewerkt)

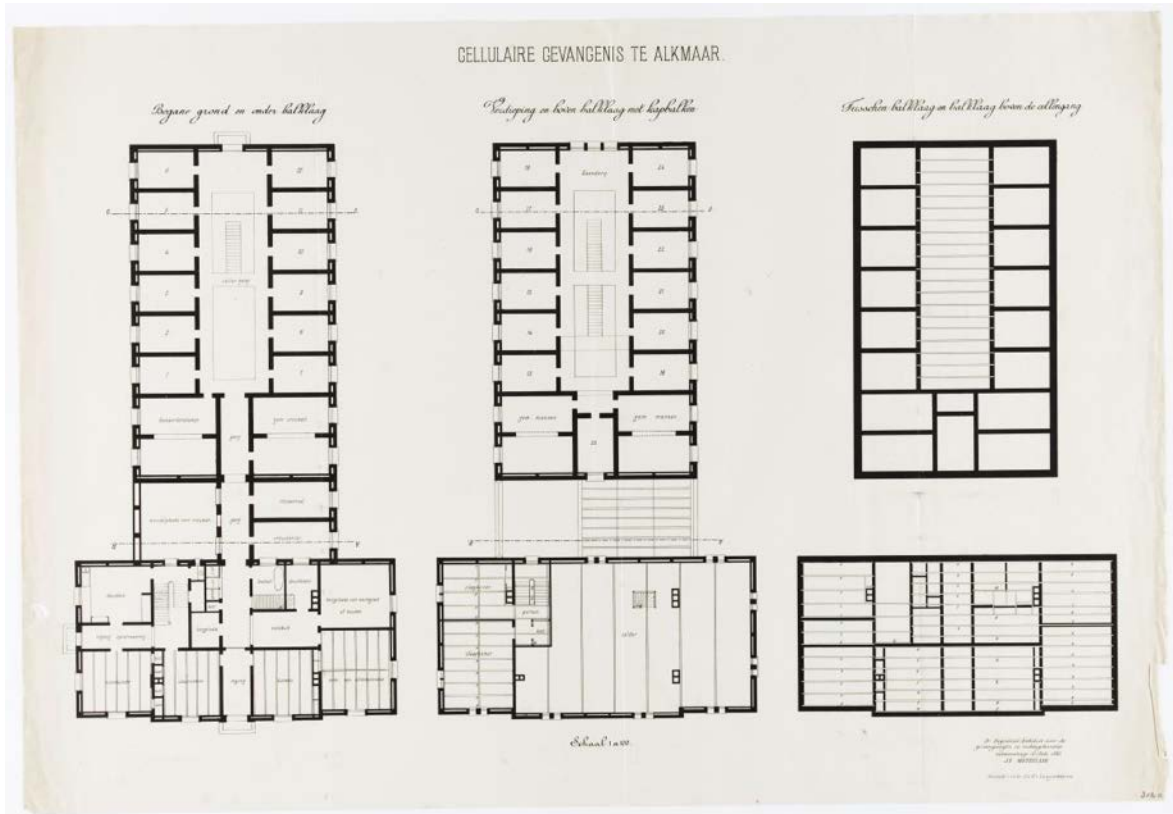
kaart en uitsnede van het kavel (A. van Panders, 1765, Regionaal Archief Alkmaar)

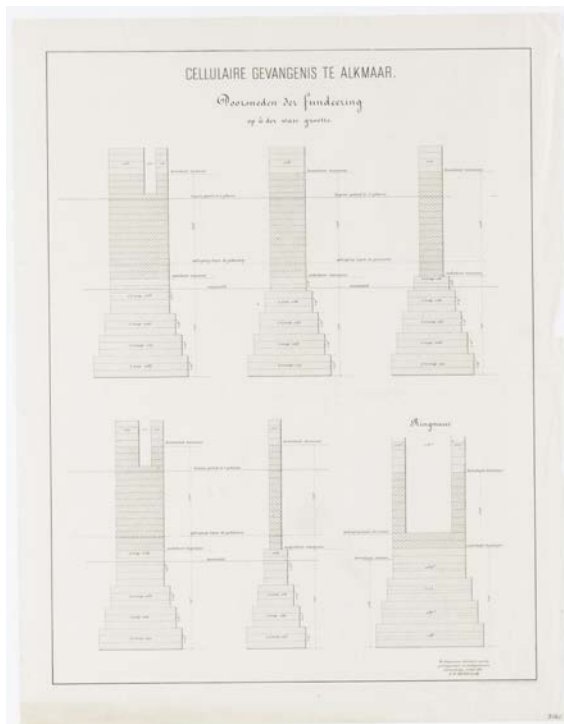
Bouwtekening J.F. Metzelaar juli 1883 plattegrond en beoogde uitbreiding (Regionaal Archief Alkmaar)

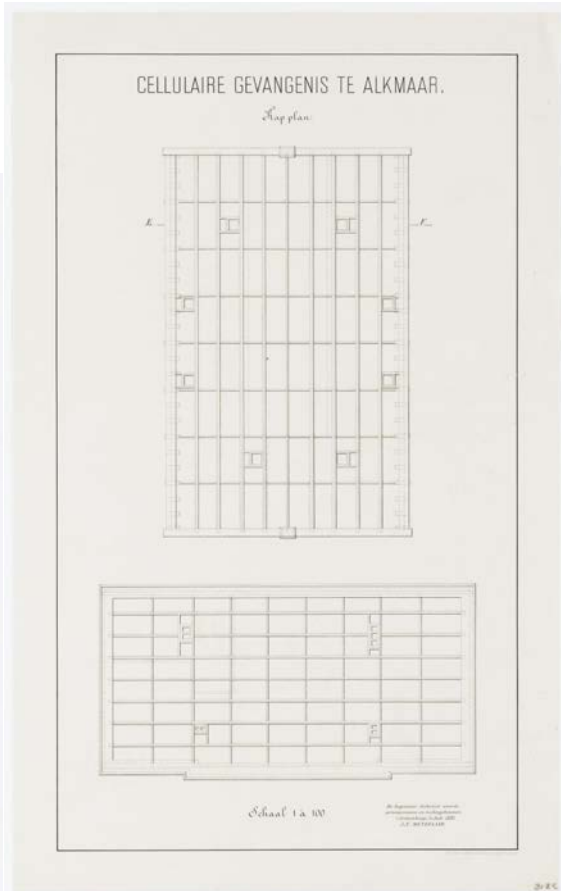
Bouwtekening J.F. Metzelaar juli 1883 gevels en doorsnede (Regionaal Archief Alkmaar)

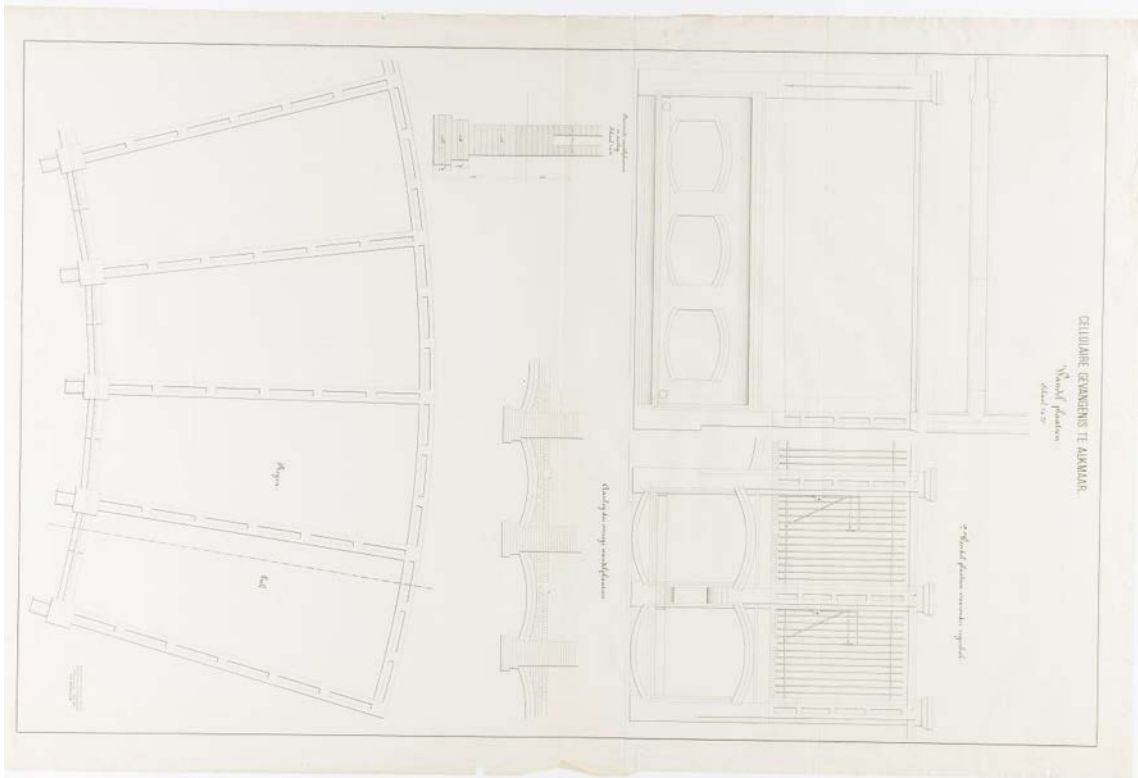
Bouwtekening J.F. Metzelaar juli 1883 plattegronden en balklagen (Regionaal Archief Alkmaar)

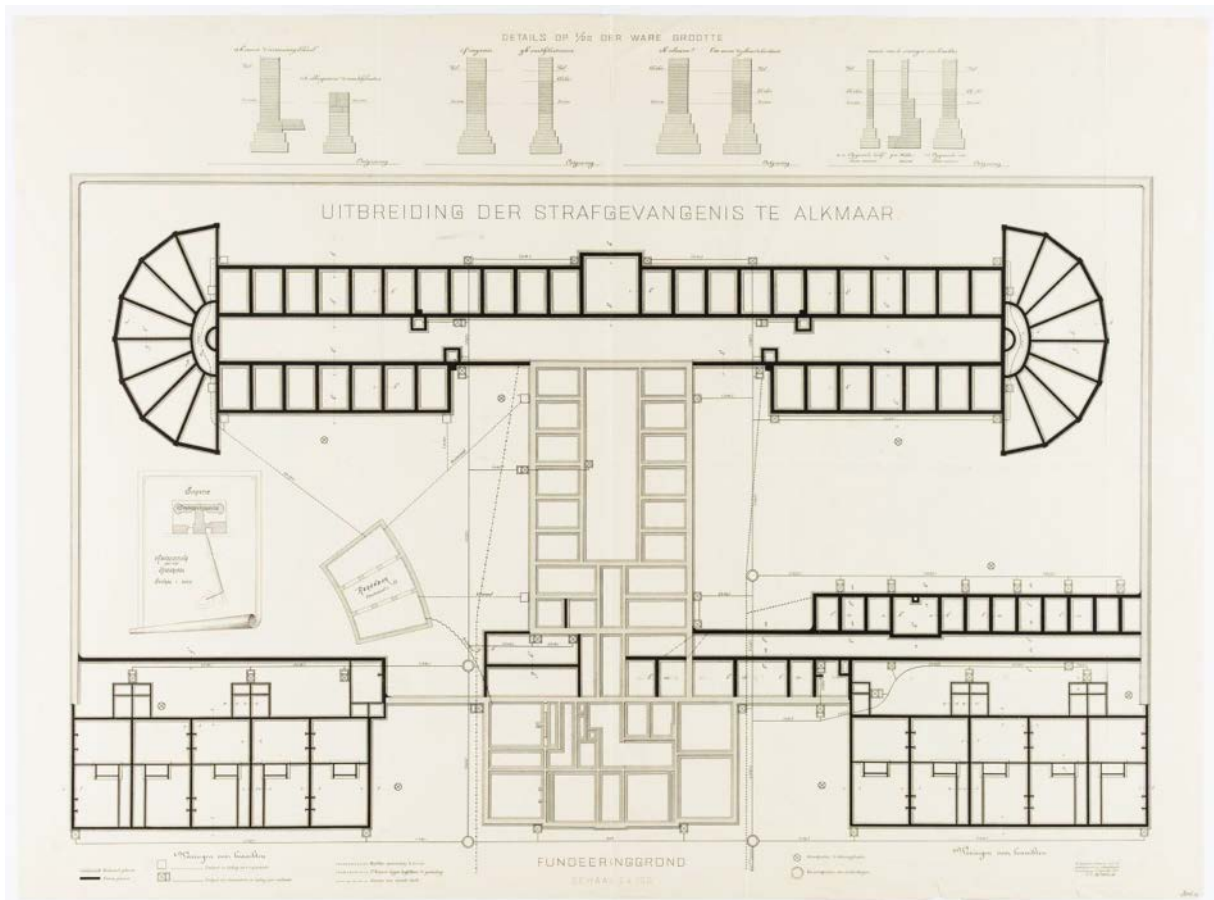
Links: Bouwtekening J.F. Metzelaar juli 1883 fundering (Regionaal Archief Alkmaar)

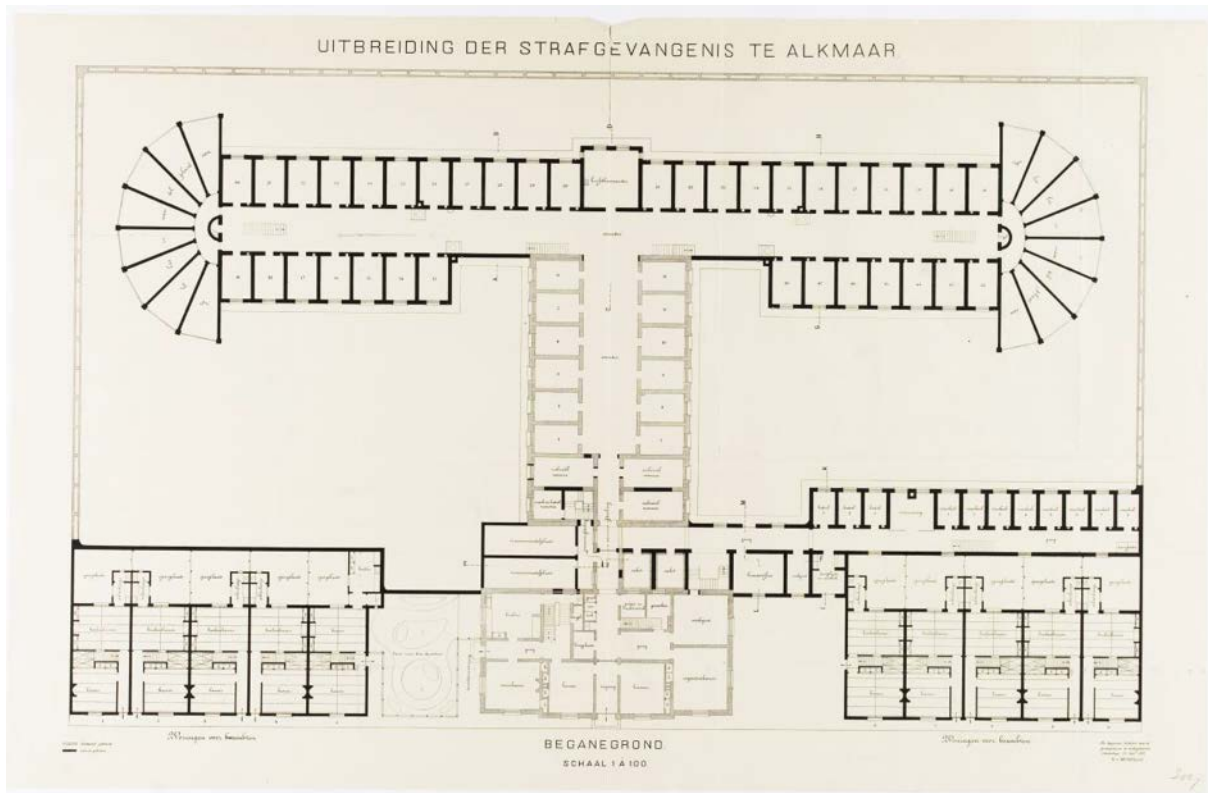
Rechts: Bouwtekening J.F. Metzelaar juli 1883 kapplan (Regionaal Archief Alkmaar)

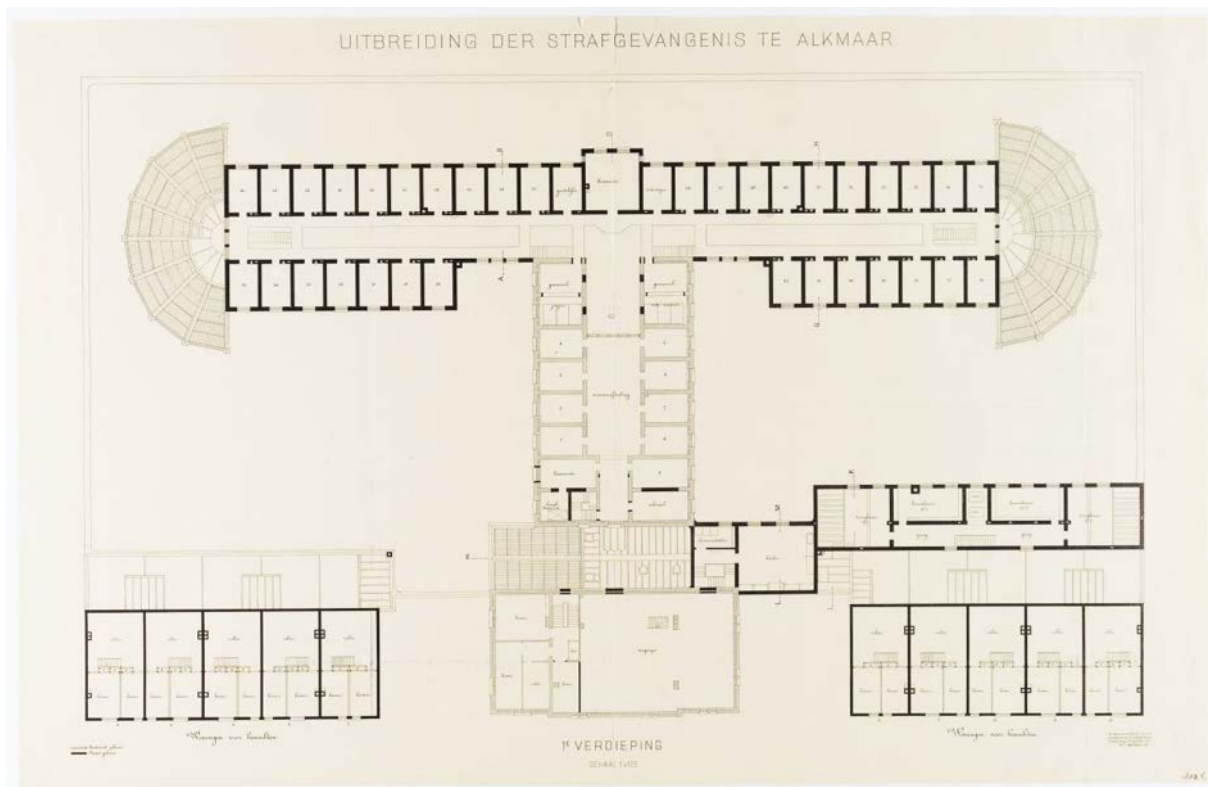
Bouwtekening J.F.Metzelaar juli 1883 wandplaats en regenbak (Regionaal Archief Alkmaar)

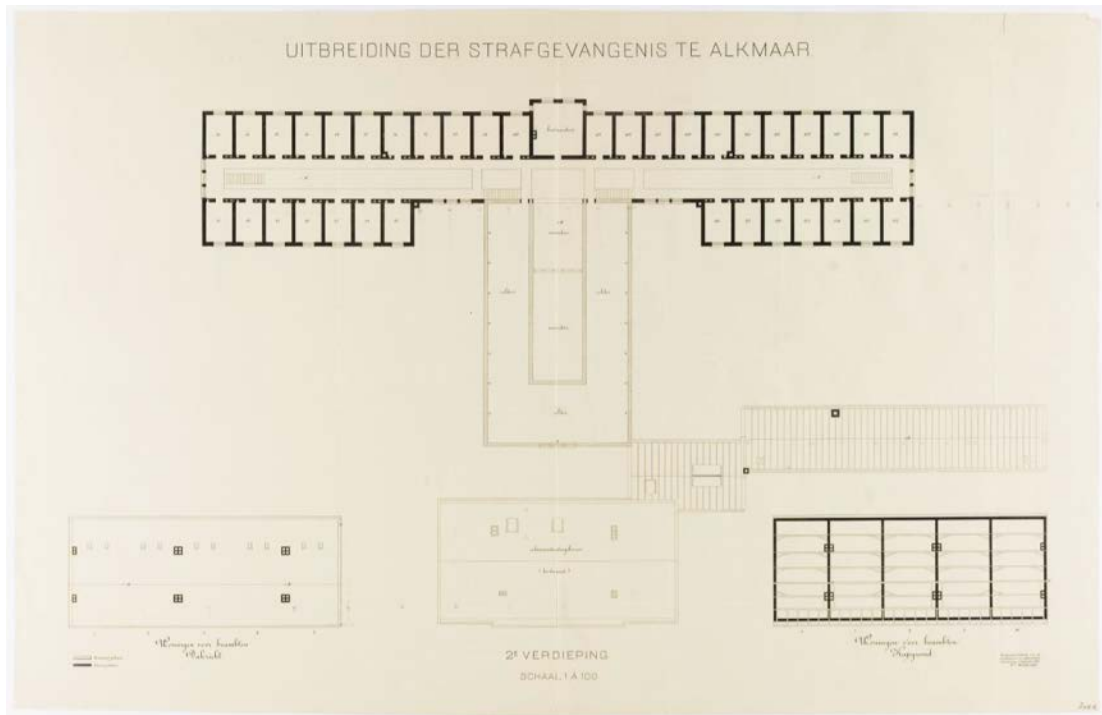
Bouwtekening uitbreiding W.C. Metzelaar september 1891 fundering (Regionaal Archief Alkmaar)

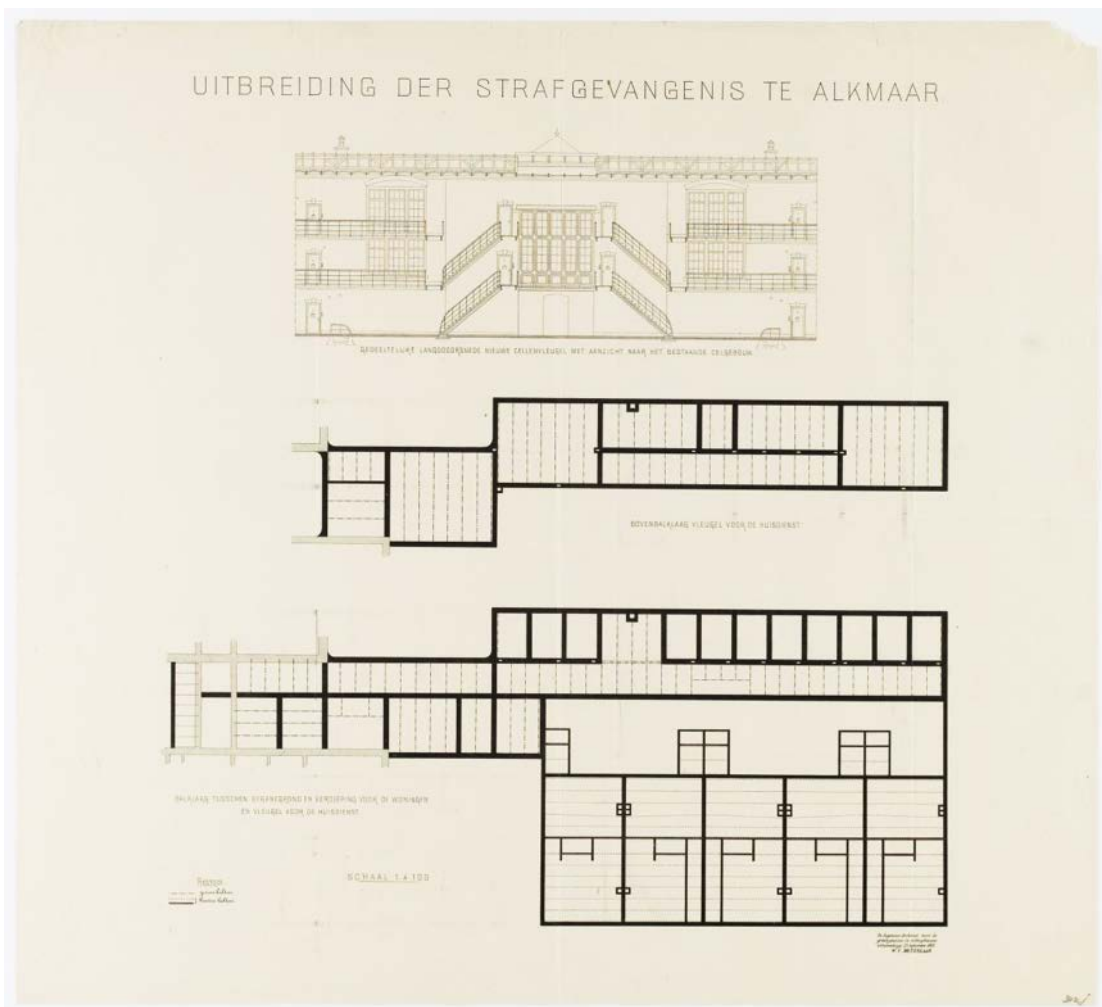
Bouwtekening uitbreiding W.C. Metzelaar september 1891 plattegrond begane grond. In lichtgrijs de oorspronkelijke gevangenis. In zwart de wijzigingen/uitbreidingen. (Regionaal Archief Alkmaar)

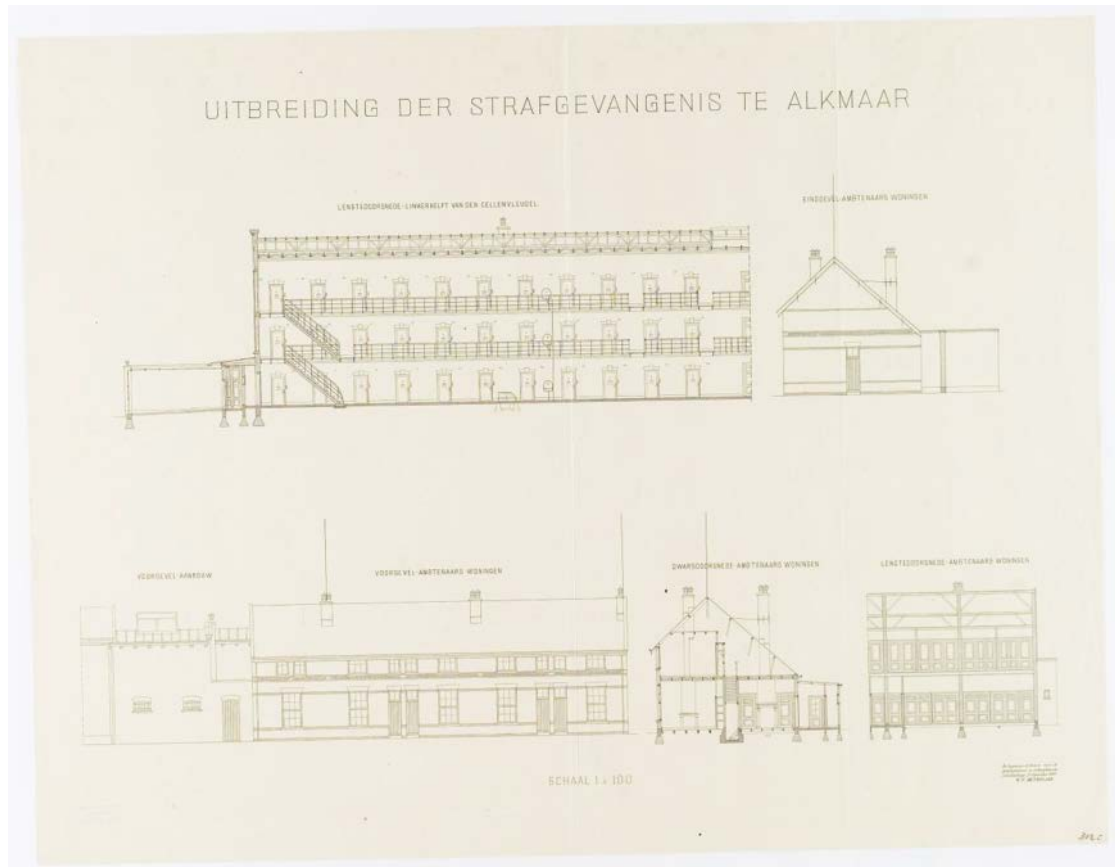
Bouwtekening uitbreiding W.C. Metzelaar september 1891 plattegrond eerste verdieping (Regionaal Archief Alkmaar)

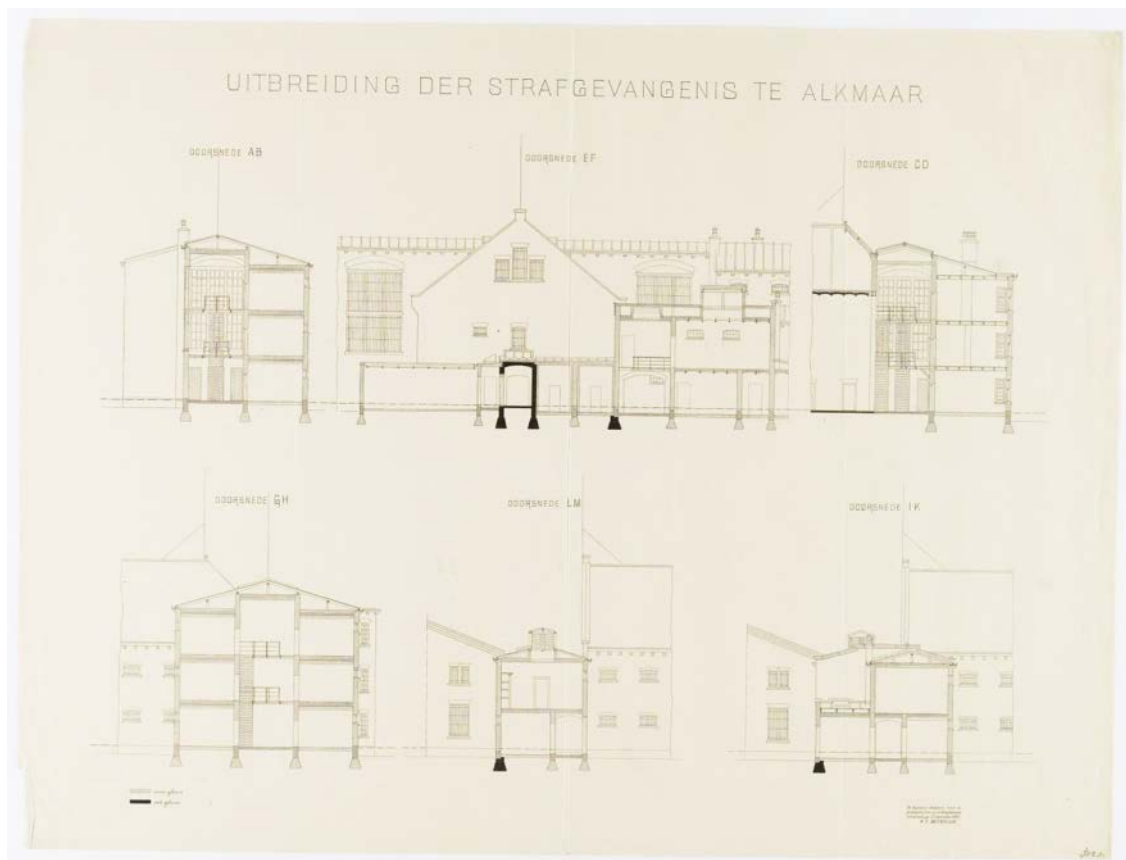
Bouwtekening uitbreiding W.C. Metzelaar september 1891 plattegrond tweede verdieping (Regionaal Archief Alkmaar)

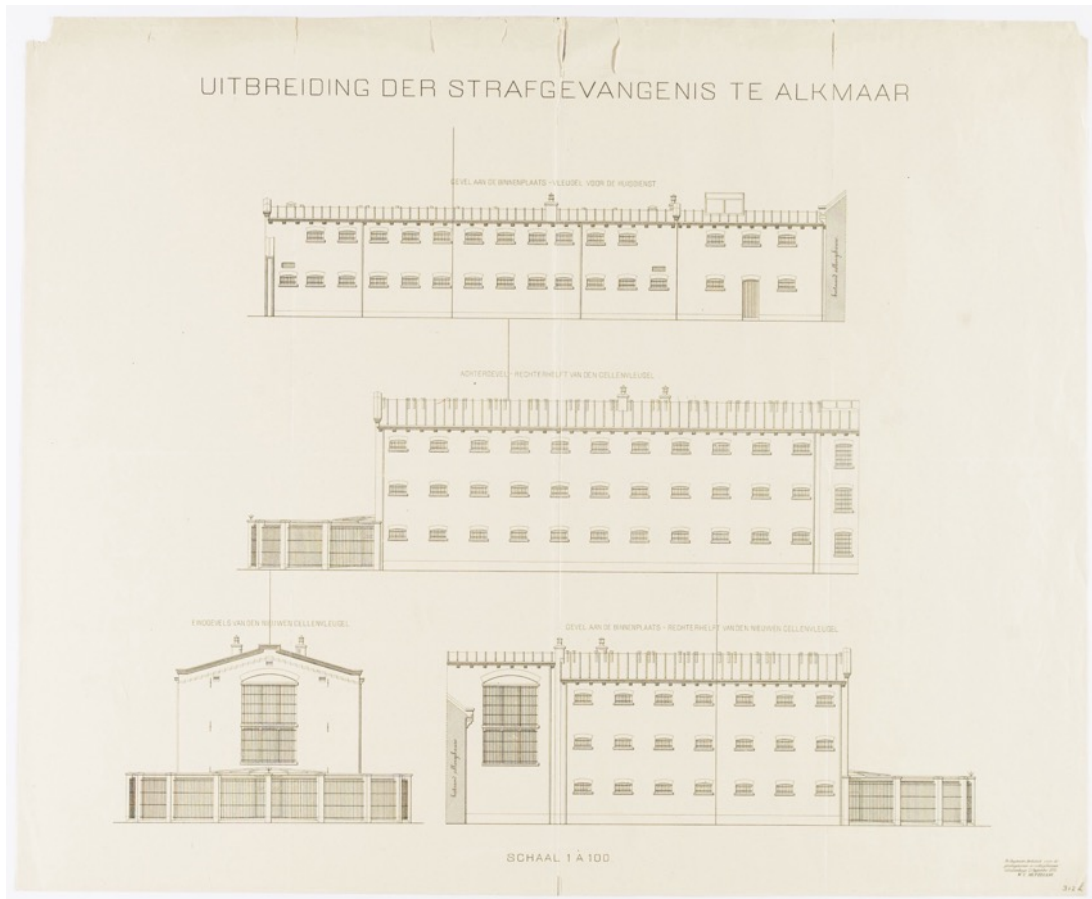
Bouwtekening uitbreiding W.C. Metzelaar september 1891 balklagen woningen & vleugel huisdienst gedeeltelijke langsddoorsnede nieuwe cellenvleugel (Regionaal Archief Alkmaar)

Bouwtekening uitbreiding W.C. Metzelaar september 1891 doorsneden (Regionaal Archief Alkmaar)

Bouwtekening uitbreiding W.C. Metzelaar september 1891 doorsneden (Regionaal Archief Alkmaar)

Bouwtekening uitbreiding W.C. Metzelaar september 1891 gevels (Regionaal Archief Alkmaar)

Voorgevel voorgebouw uit 1884 (2023)

Entreepartij voorgebouw uit 1884 (2023)

Voorgevel linker dienstwoning-blok uit 1891 (2023)

Kop- en voorgevel linker dienstwoning-blok uit 1891 (2023)

Kopgevel rechter dienstwoning-blok uit 1891 (2023)

Binnenplaats, met links cellenvleugel uit 1891, in midden de keukenvleugel (1998) en daarachter cellenvleugel uit 1884 (2023)

Achtergevel cellenvleugel uit 1891, achter de parkeerplaatsen bevond zich de ringmuur (2023)

Detail achtergevel cellenvleugel uit 1891, met geschilderde natuurstenen gootklossen en vernieuwd kozijn (2023)

Aanzet verwijderde gevangenis muur, aan achtergevel dienstvleugel uit 1891 (2023)

Detail voorgevel dienstenvleugel uit 1891, met onderzijde ventilatievenster en natuurstenen gootklossen (2023)

Detail binnenzijde ventilatievensters dienstenvleugel uit 1891 (2023)

Detail voorgevel dienstenvleugel uit 1891, met onderzijde ventilatievenster en natuurstenen gootklossen (2023)

Vernieuwd venster in achtergevel dienstenvleugel (2023)

Vernieuwd venster in achtergevel dienstenvleugel (2023)

Behouden plafonds cellen in cellenvleugel uit 1884 (2023)

Geprofileerde houten klos van draagconstructie van voorgebouw uit 1884 (2023)

Behouden cellen- en ontsluitingsstructuur van cellenvleugel uit 1891 (2023)

Behouden ijzeren trap in cellenvleugel uit 1891 (2023)

Voormalige (en recent doorgebroken) cel in cellenvleugel uit 1891 wordt verbouwd tot hotelkamer (2023)

Behouden (20e-eeuwse) celdeur in dienstenvleugel uit 1891 (2023)

Mogelijk oorspronkelijke celdeur in dienstenvleugel uit 1891 (2023)

Voormalige binnenplaats, links dienstenvleugel uit 1891, midden cellenvleugel uit 1884, rechts cellenvleugel uit 1891 (2012)

Voormalige binnenplaats, links de inmiddels verwijderde sportvoorziening, rechts dienstenvleugel uit 1891 (2012)

Voormalige binnenplaats, links de cellenvleugel uit 1891, rechts de inmiddels verwijderde sportvoorziening (2012)

Voormalige buitenplaats tussen de cellenvleugel uit 1891 en de inmiddels ter plaatse verwijderde ringmuur. Achteraan de inmiddels verwijderde sportvoorziening (2012)